

Bernard Woltmann

Z DZIEJÓW KULTURY FIZYCZNEJ NA ŚRODKOWYM NADODRZU

W historii kultury fizycznej na Środkowym Nadodrzu można wyodrębnić dość wyraźnie pięć okresów. Pierwszy obejmuje lata 1918–1939 i dotyczy działalności polskich organizacji sportowych na środkowo-wschodnim pograniczu niemieckim. Następny przypada na lata drugiej wojny światowej, kiedy na terenie regionu Niemcy zlokalizowali kilka obozów jenieckich, w których rekreacja ruchowa stała się ważnym elementem przeżycia polskich oficerów i żołnierzy. Trzeci wiąże się z pięcioleciem 1945–1950, gdy historyczna ziemia lubuska wchodziła w skład różnych makroregionów Polski zachodniej (w większości wielkopolskiego), a w zakresie kultury fizycznej następowało odchodzenie od systemu organizacyjnego z lat trzydziestych Drugiej Rzeczypospolitej i wprowadzenie modelu na wzór radziecki. Czwarty, obejmujący 25-lecie województwa zielonogórskiego w granicach z lat 1950–1975, charakteryzował się odrabianiem opóźnień, wypracowaniem i wdrażaniem własnych koncepcji rozwojowych oraz pierwszymi osiągnięciami. Piąty okres rozpoczął się wraz z wprowadzeniem reformy podziału administracyjnego kraju w 1975 r. Cechowała go — mimo kryzysu społeczno-politycznego i gospodarczego lat osiemdziesiątych — względna stabilizacja, zwłaszcza w dziedzinie sportu wyczynowego.

Lubuska kultura fizyczna, mimo swoich odrębności oraz specyficznych uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych, przeszła wszystkie etapy rozwoju, znamienne dla dziejów wychowania fizycznego i sportu w okresie 45 lat Polski Ludowej. Symptomy zmian w województwie zielonogórskim zarysowały się dopiero w drugiej połowie 1989 r. i — być może — data ta stanie się cezurą w periodyzacji historii kultury fizycznej regionu.

Osiągnięcia w zakresie kultury fizycznej na Środkowym Nadodrzu doczekały się już wielu opracowań. Większość z nich (3 rozprawy doktorskie, ponad 100 dysertacji magisterskich, około 30 prac dyplomowych, szereg innych maszynopisów) nie została opublikowana. Materiały te są jednak dla badaczy dostępne i do niektórych prac ogólniejszych zostały już wykorzystane.

Pierwszą naukową pracę o działalności polskich organizacji na tzw. Bimojszczyźnie opublikowali J. Benyskiewicz i J. Koniusz, *3:0 dla polskości*. Następnie temat ten rozwinął B. Woltmann w kilku artykułach, w tym także dla czytelnika niemieckiego *Die polnische Körperkultur in der Grenzmark Posen-Westpreussen*, oraz w obszernej monografii pt. *Polska kultura fizyczna na wschodnim pograniczu niemieckim 1919–1939*. Uzupełnili je swoimi doniesieniami W. Cieśla, B. Łuczak, J. Popławski, J. Sygnecki i inni.

Problematyka rekreacji fizycznej w Oflagu II C Woldenberg (Dobiegiew) jest dość dobrze znana. Najpierw w opisach z autopsji przedstawili ją byli jeńcy, między innymi J. Bilewski, W. Cywiński, A. Grzesik i T. Jakubowski, później sporo uwagi poświęcili jej również J. Olesik, B. Woltman i inni badacze tego wyjątkowego zjawiska. Opracowania oczekuje natomiast zagadnienie rekreacji ruchowej w Stalagu Luft 3 Sagan (Żagań).

Stosunkowo mało publikacji dotyczy pierwszych lat powojennych. Kultura fizyczna na Nadodrzu rozwijała się wtedy na fali spontanicznego entuzjazmu, ale jednocześnie na peryferiach życia sportowego kraju. Działalność w tej dziedzinie została nie najlepiej udokumentowana, a w dodatku wiele akt — w wyniku różnych reorganizacji strukturalnych i administracyjnych — zaginęła. Konsekwencją tej sytuacji jest też aktualny stan badań tego okresu.

Najlepiej opracowany jest okres 1950–1985. Podzielenie obszaru województwa zielonogórskiego na dwie oddzielne jednostki administracyjne (z niewielkimi dodatkowymi zmianami), utworzenie nowych struktur organizacyjnych w obrębie kultury fizycznej oraz jubileuszowy charakter cezury końcowej wyzwoliły u działaczy sportowych inicjatywy podsumowania minionego etapu pracy i przedstawienia jego dorobku. Dzięki temu po 1975 r. ukazały się wydawnictwa okazjonalne omawiające osiągnięcia w niektórych dyscyplinach sportowych, np. w akrobatyce (Z. Brodecki), lekkoatletyce (T. Cyplik), piłce nożnej (S. Fafera), strzelectwie (J. Muszyński), tenisie stołowym (R. Kūlczycki) i innych, kilku organizacji o zasięgu wojewódzkim, np. Aeroklubu Ziemi Lubuskiej (M. Krzyżan), powiatów (J. Kamiński w sporcie żarskim) oraz większych klubów sportowych. Rok 1975 stał się też cezurą końcową rozpraw doktorskich o sporcie (T. Jurek) i turystyce (L.

Trybuś) na Ziemi Lubuskiej oraz około 35 prac magisterskich. Zostały również wydane materiały z podsumowującej konferencji naukowej na temat *Kultura fizyczna na ziemi lubuskiej w XXX-leciu PRL*, która odbyła się 13 grudnia 1975 r. w Gorzowie Wlkp. (w opracowaniu B. J. Kunickiego i B. Woltmanna).

Tego samego okresu dotyczy także kilka innych prac, choć kończą się na wcześniejszych datach, np. 1970 r. (25 lat po drugiej wojnie światowej) i 1973 r. (z uwagi na powołanie Wojewódzkiej Federacji Sportu) bądź na późniejszych. Wśród tych ostatnich na uwagę zasługują publikacje pod tytułem *Kultura fizyczna na ziemi gorzowskiej 1945–1979*, napisana przez gorzowskich historyków J. Gaja, A. Natanka, B. Woltmanna i L. Nowaka (1983 r.), dwie prace zbiorowe o sporcie szkolnym na Ziemi Lubuskiej pod redakcją W. Cieśli i Z. Sroki (1983 r.) oraz G. Miłkowskiej-Olejniczak i T. Jurka (1985 r.), zarys działalności Ludowych Zespołów Sportowych na Środkowym Nadodrzu (1986 r.) i inne.

Rozwój kultury fizycznej w okresie 15-lecia województwa zielonogórskiego w nowych granicach, a zwłaszcza w latach osiemdziesiątych, jest na razie słabiej opisany. Powodem jest przede wszystkim zbyt krótki okres czasu, który uniemożliwia w pełni krytyczną ocenę tego niezwykle złożonego zjawiska. Wyjątkiem jest tu obszerne dzieło T. Jurka i B. Woltmanna pod tytułem *Kultura fizyczna w województwie zielonogórskim 1950–1989*, które stanowi syntezę dziejów sportu na Środkowym Nadodrzu. Posłużyło ono też do nakreślenia niniejszych uwag.

Najstarszym ruchem kultury fizycznej na ziemiach polskich było sokolstwo. Zrodzone z pobudek patriotycznych w latach sześćdziesiątych XIX w., rozwinęło się najpierw w Galicji, a następnie w Wielkopolsce. Wkrótce z inicjatywy działaczy poznańskich powstał Związek Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim (1895 r.), który objął gniazda sokole z całego zaboru pruskiego i Berlina.

W pierwszym okresie swej działalności „Sokół” reprezentował kierunek pracy organicznej, unikał angażowania się w problemy społeczno-polityczne, dość ostrożnie zajmował się nawet sprawami kulturalno-oświatowymi. Dopiero w 1905 r., uważany przez władze pruskie za organizację polityczną, zerwał z pozorną neutralnością i określił się po stronie Narodowej Demokracji.

Po V Zlocie Sokolów, zorganizowanym w lipcu 1910 r. dla upamiętnienia 500 rocznicy bitwy pod Grunwaldem, a zwłaszcza po 1912 r., nastąpiła wyraźna zmiana w programach wychowania fizycznego gniazd sokolich. Coraz częściej uwzględniano w nich akcenty wojskowe, a ćwiczenia w salach

zastępowano zajęciami polowymi. W tym czasie na Środkowym Nadodrzu, w Babimoście i w Podmoklach powstały towarzystwa młodzieży polskiej, które urządzały liczne wycieczki terenowe połączone z uprawianiem gier sportowych (piłki nożnej i siatkówki).

W 1918 r., w wyniku wytworzenia się sprzyjającej sytuacji politycznej w środkowej Europie, nastąpiło na terenach polskich ożywienie nastrojów niepodległościowych. Zainspirowało ono Związek Sokolów do zaapelowania o uaktywnienie pracy sokolej, tworzenie nowych gniazd, wstępowanie młodzieży do ich szeregów i podejmowanie ćwiczeń wojskowych w celu przygotowania się do ewentualnych działań zbrojnych.

W tej atmosferze hasła sokolstwa trafiły ponownie na ziemię lubuską. Z inicjatywy Wacława Fabisia utworzono wtedy towarzystwo sokole w Nowym Kramsku, w którym jesienią 1918 r. rozpoczęto regularne ćwiczenia. Po kilku tygodniach przygotowani członkowie gniazda uczestniczyli w powstaniu wielkopolskim, między innymi w walkach o wyzwolenie Babimostu i Nowego Kramska. Czyn orężny powstańców Babimojszczyzny nie doprowadził jednak do włączenia Środkowego Nadodrza do państwa polskiego. Nastąpiło przygnębienie i zahamowanie działalności narodowej, w tym także na polu kultury fizycznej.

Odrodzenie działalności sportowej nastąpiło dopiero po czterech latach. Dnia 10 maja 1923 r., z inicjatywy Stanisława Mizernego, zawiązało się gniazdo sokole w Dąbrówce Wlkp. Było ono poddawane różnego rodzaju represjom ze strony lokalnych władz i policji, ale — dzięki rozbawnej działalności kolejnych prezesów: Michała Kleszki (1923–1929), Wojciecha Budycha (1929–1937) i Stanisława Konopy (1937–1939) — przetrwało ono do wybuchu wojny.

Za przykładem gniazda sokolego w Dąbrówce Wlkp. powstała sekcja gimnastyczna w Nowym Kramsku. Została ona założona podczas festynu miejscowego Towarzystwa Robotników w dniu 22 lipca 1923 r. W obawie przed odwetem policji za udział sokolów nowokramskich w powstaniu wielkopolskim ukrywała ona swój prawdziwy charakter i działała konspiracyjnie w łonie Klubu Sportowego „Polonia”, który został założony w tym samym czasie. Od 1927 r. nowokramscy sportowcy kontynuowali swą działalność w ramach Towarzystwa Młodzieży Polskiej, a w 1933 r. powołali klub sportowy pod nazwą „Niebiesko-Biali”.

W Podmoklach Wielkich, kolejnym dużym skupisku polskim na Babimojszczyźnie, utworzono w 1929 r. Klub Sportowy „Jedność”.

Wymienione organizacje sportowe zrzeszały łącznie około 150 zawodników. Uprawiali oni lekkoatletykę i piłkę nożną, a także gimnastykę i strze-

lanie z wiatrówki (mężczyźni) oraz siatkówkę (kobiety). Najwybitniejszym sportowcem był Tomasz Gołek z Dąbrówki Wlkp. (studiujący później w Berlinie), medalista Światowych Igrzysk Polaków z Zagranicy i WM Gdańska w Warszawie (1934 r.). Od 1930 r. odbywały się okręgowe imprezy, które miały charakter regionalnego święta sportu polskiego.

T a b e l a 1

Rozwój organizacyjny sportu polskiego na Środkowym Nadodrzu do 1939 r.

Miejscowość	Rodzaj organizacji sportowej			
	Sekcja sport. TMP	TG „Sokół”	Tow. Gimn.	Klub sport.
Babimost	1912–1914			
Podmokle Wielkie	1912–1914			1919–1939
Nowe Kramsko	1927–1932	1918–1919	1923–1926	1933–1939
Dąbrówka Wlkp.		1923–1939		

Po wybuchu drugiej wojny światowej życie sportowe Polaków na Środkowym Nadodrzu zamarło. Istniało ono jedynie w szczególnej formie — w obozach jenieckich dla polskich oficerów i żołnierzy.

W obozie oficerskim w Dobiegniewie (Oflag II C Woldenberg) przebywało ponad 6 tysięcy jeńców, wśród nich wielu instruktorów i nauczycieli wf. W lipcu 1940 r. założyli oni Koło Wychowawców Fizycznych (KWF), które po dwóch latach rozrosło się do blisko 40 członków. Zespół ten rozwinął wszechstronną pracę propagandową i organizatorską w zakresie kultury fizycznej; kierował gimnastyką poranną, przeprowadził 5 wyższych kursów nauczycielskich wychowania fizycznego (które ukończyło 199 osób), 22 kursy tańców ludowych, 20 kursów masażu (dla 700 osób) oraz wiele innych akcji.

Równolegle rozwinął się nurt jenieckiego sportu wyczynowego. W Woldenbergu powstały trzy kluby sportowe: „Kotwica”, „Lwów” i „Skra” (ten trzeci dla żołnierzy i podoficerów). Poza tym kontynuowały tu swą działalność kluby założone wcześniej w innych obozach: w Ostrzeszowie („Warta”), w Braunschweigu („Orle” i „Wawel”), w Linz („Kresy”) oraz w Spittal („Grom” i „Syrena”). Dwa ostatnie rozwiązały się w lipcu 1941, a „Kotwica” — w następnym roku. Pozostałe istniały aż do ewakuacji obozu w styczniu 1945 r. Pewną aktywność w zakresie sportu przejawiała również obozowa YMCA.

Od 1941 r. wymienione kluby uczestniczyły w systemie obozowej ligi, dezygnując do rozgrywek siatkówki 12 drużyn, koszykówki — 11, piłki ręcznej — 10 i piłki nożnej — 7. Ponadto organizowano co roku imprezę pod nazwą

„Tydzień Wychowania Fizycznego i Sportu”, a w ostatnim roku — Jenieckie Igrzyska Sportowe: „Rok Olimpijski 1944 w Oflagu II C” (23 VII–13 VIII). Startowało w nich 369 zawodników z 6 klubów w następujących dyscyplinach: boks, koszykówka, lekkoatletyka, piłka nożna, piłka ręczna, siatkówka i szachy. W punktacji drużynowej zwyciężył KS „Warta” przed KS „Orłę” i KS „Kresy”. Organizacją życia sportowego w obozie zajmował się Zarząd Wojskowych Klubów Sportowych (ZWKS).

Niezależna od siebie działalność dwóch organizacji (KWF, ZWKS) wymagała korelacji podejmowanych zadań. W tym celu w 1941 r. powołane zostało Kierownictwo Wychowania Fizycznego Obozu, przekształcone w maju następnego roku w radę Wychowania Fizycznego (RWF). Na czele tego zespołu stanął Jan Bilewski. Za sprawą Rady zwiększono liczbę grup gimnastyki porannej i rozwinęto sport w formie rekreacyjnej. W ramach zajęć z tego zakresu między innymi przygotowywano oficerów do prób na Jeniecką Odznakę Tężyzny (marsz na 15 okrążeń dookoła baraków, skok w dal oraz rzut piłką lekarską lub pchnięcie kulą), którą zdobyło prawie 2500 osób.

W obozie jenieckim w Żaganiu (Stalag Luft 3 Sagan) przebywali głównie lotnicy wojsk sprzymierzonych, wśród nich Polacy. Uprawiali oni różne dyscypliny sportowe, początkowo — typowo angielskie: krykieta, lekkoatletykę i piłkę nożną (zwłaszcza po przygotowaniu boiska w 1942 r.), później — za sprawą Amerykanów — baseball i koszykówkę, a z inicjatywy Kanadyjczyków — także hokeja na lodzie. Poza tym popularne były: latem — pływanie i siatkówka, a zimą — gimnastyka, tenis stołowy, brydż, szachy i warcaby.

W grach zespołowych wprowadzono regularne zawody ligowe, a największym zainteresowaniem cieszył się baseball. W 1944 r. w rozgrywkach baseballowych uczestniczyło blisko 30 drużyn (w trzech grupach). Polacy odgrywali w obozowym życiu sportowym niepoślednią rolę, zwłaszcza w siatkówce, lekkoatletyce i hokeju.

Po zakończeniu działań wojennych i wyzwoleniu ziem zachodnich Polski, kultura fizyczna na Środkowym Nadodrzu rozpoczęła kształtować się w bardzo specyficznych uwarunkowaniach społeczno-politycznych. Wpłynęły na to zarówno długotrwałe ruchy przesiedleńcze i niewielkie doświadczenie polskiej administracji, obciążonej licznymi problemami w zakresie aprowizacji, odbudowy zrujnowanej gospodarki, bezpieczeństwa ludności itp., jak i brak konkretnej koncepcji modelu kultury fizycznej. W tej kwestii zderzały się stanowiska ówczesnych sił politycznych, które opowiadały się za zmodyfikowaną strukturą przedwojenną (PPS) bądź na wzór radziecki (PPR).

Spory w tej sprawie odzwierciedliły się w terenie nieco później. Tymczasem życie sportowe rodziło się w sposób spontaniczny. Już wiosną 1945 r. kolejarze utworzyli pierwsze kluby: w Gorzowie Wlkp. (14 maja), w Zielonej

Górze (28 maja) i w Zbąszynku (15 czerwca). Niewiele później powstały: „Orzeł” Międzyrzecz i „Sulechowianka” Sulechów (1 września), „Odra” Wschowa, „Zemszowianka” Lubsko i inne. Wkrótce istniały organizacje sportowe we wszystkich większych ośrodkach regionu. Wolniej proces ten przebiegał na wsi i w całym pasie przygranicznym.

Na mocy uchwał Rządu Jedności Narodowej z 16 stycznia 1946 r. „o powszechnym obowiązku wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego” oraz „o utworzeniu urzędów i rad wf i pw” minister obrony narodowej dekretem z dnia 4 lipca 1946 r. powołał Państwową Radę Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego oraz Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (PUWFiPW). W ślad za tym powstały wojewódzkie i powiatowe rady i urzędy wf i pw.

Na Ziemi Lubuskiej, wchodzącej w skład województw poznańskiego i wrocławskiego, tworzenie społecznych i państwowych organów kultury fizycznej, ze względu na braki kadrowe, przebiegało z trudnościami i z dużym opóźnieniem w stosunku do innych regionów Wielkopolski i Dolnego Śląska. Dla przykładu — Rada Powiatowa WFiPW w Zielonej Górze rozpoczęła swą działalność dopiero z dniem 1 lipca 1947 r. Okres ścierania się poglądów w kwestii koncepcji kultury fizycznej nie trwał długo.

W 1948 r. zaszły istotne zmiany w systemie zarządzania. Dnia 25 lutego Sejm uchwalił ustawę „o powszechnym obowiązku przysposobienia zawodowego, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży” oraz „o organizacji spraw kultury fizycznej i sportu”. Na tej podstawie powołano przy premierze Naczelną Radę dla spraw Młodzieży i Kultury Fizycznej”, a PUWFiPW przekształcono w Główny Urząd Kultury Fizycznej (GUKF). Jego agendami w terenie stały się wojewódzkie urzędy kultury fizycznej i inspektoraty kultury fizycznej. Likwidacji uległ Związek Polskich Związków Sportowych. Natomiast w maju, w wyniku porozumienia pomiędzy Komisją Centralną Związków Zawodowych i Związkiem Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych, powstała Międzyzwiązkowa Rada Wychowania Fizycznego i Sportu. Te wszystkie działania oznaczały w praktyce stopniowe eliminowanie struktury z okresu międzywojennego i wprowadzanie wzoru radzieckiego w Polsce.

Ruch sportowy w okresie 1945–1948, który określić można przejściowym, funkcjonował w niezwykle trudnej sytuacji w zakresie kadry i bazy materialnej. Tym niemniej zasięgiem jego oddziaływania objęto już wszystkie środowiska regionu, także wiejskie i szkolne. Pozytywną rolę w tym zakresie odegrały istniejące wówczas organizacje młodzieżowe.

Dnia 28 września 1949 r. Biuro Polityczne KC PZPR podjęło uchwałę „w sprawie kultury fizycznej i sportu”, a w następstwie Sejm — 30 grudnia

tego roku — wydał ustawę „o organizacji spraw kultury fizycznej i sportu”. Na podstawie tych wytycznych i aktów prawnych przy prezesie Rady Ministrów powstał Główny Komitet Kultury Fizycznej (GKKF) — najwyższy organ zarządzania tą dziedziną w Polsce. Jego komórkami w terenie stały się wojewódzkie, powiatowe i miejskie komitety kultury fizycznej.

Powyższe przekształcenia zbiegły się w czasie z utworzeniem w czerwcu 1950 r. województwa zielonogórskiego. Dnia 18 listopada tego roku powołano oficjalnie Wojewódzki Komitet Kultury Fizycznej (WKKF) w Zielonej Górze, liczący 25 osób — przedstawiciele organizacji społecznych, zawodowych, młodzieżowych i sportowych. Objął on 17 powiatowych komitetów kultury fizycznej: w Babimoście, Gorzowie Wlkp., Gubinie, Krośnie Odrz., Międzyrzeczu, Rzepinie, Skwierzynie, Strzelcach Kraj., Sulęcinie, Świebodzinie, Wschowie i Zielonej Górze (podległych dotąd WKKF w Poznaniu) oraz w Głogowie, Koźuchowie, Szprotawie, Żaganiu i Żarach (należących do WKKF we Wrocławiu). Na czele WKKF w Zielonej Górze — jako pełnomocnik — stanął Józef Rutkowski (były reprezentant i 3-krotny mistrz Polski w biegach krótkich, później między innymi: dyrektor Centralnej Szkoły Kultury Fizycznej w Czerwieńsku 1952–1953, wiceprzewodniczący GKKF i wiceprezes PKOl 1960–1973). Po nim tę funkcję pełnił Karol Bartosiewicz (1951) oraz jako przewodniczący — Kazimierz Kryński (1951–1952), Władysław Guć (1953–1954) i Mieczysław Wasiak (1955–1960).

Zielonogórski WKKF realizował politykę rządu w zakresie kultury fizycznej, zmierzającej do centralizacji tej dziedziny życia w kraju. W 1951 r. w miejsce okręgowych związków sportowych utworzono społeczne sekcje WKKF (powstało 16 takich sekcji), a kluby przekształcono w koła sportowe bez osobowości prawnej, działające w ramach rad okręgowych następujących zrzeszeń sportowych: „Budowlani”, „Górnik”, „Gwardia”, „Kolejarz”, „Ludowe Zespoły Sportowe”, „Ogniwo”, „Spójnia”, „Stal”, „Unia”, „Włókniarz” i „Zryw”. W 1955 r. powołano wyodrębniony Wojewódzki Komitet Turystyki.

Ten proces centralizacji nie wyrządził na Środkowym Nadodrzu tylu szkód ile w innych regionach Polski. Pomimo zbiurokratyzowania systemu zarządzania kulturą fizyczną nie obniżył się zasięg i poziom lubuskiego sportu. Od pracy odsunięto wprawdzie część aktywu społecznego, ale w przeważającej mierze powróciła ona po kilku latach do działalności w sporcie. Zjawiskiem ujemnym były natomiast narzucane plany zdobywania odznak SPO i uczestnictwa w imprezach masowych, co doprowadziło do fałszowania sprawozdań oraz pozornej aktywności zrzeszeń i kół. Do pozytywnych zjawisk można zaliczyć zorganizowanie regularnych rozgrywek w skali województwa i włączenie się do imprez centralnych, zainicjowanie w 1951 r. cyklu

zawodów o Puchar Ziem Nadodrzańskich i Nadbałtyckich z udziałem województw: opolskiego, wrocławskiego, zielonogórskiego, szczecińskiego, koszalińskiego, gdańskiego i olsztyńskiego w 7 dyscyplinach oraz nawiązanie stałych kontaktów sportowych z okręgami Cottbus i Frankfurt/O w NRD.

W 1956 r. rozpoczął się okres pewnej demokratyzacji w ruchu sportowym. Na podstawie uchwał GKKF z 26 października i 23 listopada tego roku oraz z 30 kwietnia 1957 r. przeprowadzono kolejną reorganizację w systemie kultury fizycznej w Polsce. Polegała ona na przemianowaniu większości zrzeszeń w branżowe federacje sportowe oraz na powrotnym przekształceniu społecznych sekcji WKKF i kół w związki sportowe i kluby. Na ziemi lubuskiej jako pierwszy reaktywował swą działalność Okręgowy Związek Piłki Nożnej (6 I 1957).

Dalsze zmiany organizacyjne nastąpiły w 1960 r. Na mocy ustawy sejmowej z 17 lutego powołano Główny Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki (GKKFiT). W ślad za tą decyzją, PWRN w Zielonej Górze utworzyło Wojewódzki Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki (WKKFiT), którego przewodniczącym został Mieczysław Wasiak, dotychczasowy przewodniczący WKKF. Jego następcami byli Lech Birgfellner (1969–1970) i Jan Pac (1970–1973).

Lata 1957–1973, dzięki określonej stabilizacji organizacyjnej, podniesieniu poziomu kwalifikacji kadry szkoleniowej, poprawie bazy materialnej i wzrostowi nakładów finansowych na cele kultury fizycznej, charakteryzowały się dobrymi efektami, zwłaszcza w zakresie sportu. Sprzyjały temu spartakiady 1000-lecia państwa polskiego (1960–1964), utworzenie Wojewódzkiego Ośrodka Szkolenia Sportowego (21 VII 1963, od 1971 r. — WOSSiT), uruchomienie ośrodków przygotowań olimpijskich (1968 r.) — w strzelectwie, lekkoatletyce i pływaniu, powołanie Komisji Sportu PWRN (1 VI 1969) i inne przedsięwzięcia. Rozwinęły się 33 dyscypliny sportowe. Najwyższy poziom uzyskali lekkoatleci i strzelcy (6 reprezentantów tych dyscyplin startowało w igrzyskach olimpijskich) oraz żuźlowcy, kolarze szosowi i przedstawiciele sportów lotniczych (uczestniczyli w mistrzostwach świata). Sukcesy krajowe uzyskali także akrobaci, bokserzy, kajakarze, łucznicy, piłkarze wodni, pływacy, siatkarze, szermierze, tenisiści stołowi i zapaśnicy. Najszerzy zasięg i popularność miała piłka nożna.

W 1973 r. przeprowadzono kolejne zmiany w systemie organizacyjnym kultury fizycznej. Na szczeblu centralnym, na mocy uchwały rządu z 8 kwietnia, Kolegium GKKFiT decyzją z dnia 3 maja powołało Polską Federację Sportu. W następstwie, na zjeździe założycielskim w dniu 17 września, powstała Wojewódzka Federacja Sportu (WFS) w Zielonej Górze, do której przystąpiła większość okręgowych związków sportowych i najsilniejsze kluby.

Prezesem WFS został Bronisław Łuczak. W tym samym czasie nastąpiło przekształcenie WKkFiT w Wydział Kultury Fizycznej i Turystyki Urzędu Wojewódzkiego (WKFiT UW) w Zielonej Górze, który przekazał WFS zadania dotyczące sportu wyczynowego. Dyrektorem Wydziału został Jan Pac, dotychczasowy przewodniczący WKkFiT. Wprowadzone zmiany pozbawiły aktyw społeczny po raz drugi wpływu na politykę aparatu państwowego w dziedzinie kultury fizycznej.

Z dniem 1 czerwca 1975 r. wprowadzono w kraju nowy podział administracyjny, w wyniku którego blisko 40% powierzchni i ludności województwa zielonogórskiego znalazło się poza jego dotychczasowymi granicami. W takim samym stopniu osłabiony został potencjał sportowy województwa — w zakresie stanu organizacyjnego, bazy materialnej i kadr. Zadaniem kierownictwa zielonogórskiej kultury fizycznej (z dyrektorem WKFiT Janem Pacem i prezesem WFS Bronisławem Łuczakiem) było więc powstałe ubytki jak najszybciej wyrównać. Temu celowi służyć miały plany upowszechniania kultury fizycznej przez poprawę warunków, preferencje dla sportu dzieci i młodzieży, specjalna troska dla tzw. dyscyplin wiodących i inne.

Realizacji tych zamierzeń nie sprzyjały — wbrew założeniom — kolejne zmiany w systemie zarządzania kulturą fizyczną. W dniu 28 maja 1978 r. rozwiązano GKkFiT w ówczesnym kształcie, tworząc dwa odrębne resorty: Główny Komitet Kultury Fizycznej i Sportu (GKkFiS) oraz Główny Komitet Turystyki (GKT). Jednocześnie zlikwidowano Polską Federację Sportu. Na szczeblu województwa nie wprowadzono na razie żadnych zmian. Te nastąpiły dopiero w 1980 r. W Zielonej Górze WKFiT UW przekształcono w Wydział Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki UW (WKFSiT), pozostawiając jednocześnie — jak w większości regionów — Wojewódzką Federację Sportu. Przeobrażenia te nastąpiły w okresie, gdy dyrektorem Wydziału i prezesem WFS był Bronisław Łuczak.

W 1986 r. połączono oba resorty powołując Główny Komitet Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki (GKkFSiT), który w 1988 r. otrzymał dodatkowe zadania i w konsekwencji nową nazwę: Komitet do spraw Młodzieży i Kultury Fizycznej (KdsMiKF). Identyczny zabieg przeprowadzono na szczeblu wojewódzkim, kiedy Wydziałem kierował Zdzisław Rola, a Federacją — Jan Szmańda. Po dwóch latach — w wyniku reorganizacji Urzędu Wojewódzkiego w Zielonej Górze — sprawy kultury fizycznej podporządkowane zostały Wydziałowi Spraw Społecznych (dyrektor — Paweł Suder), natomiast sport wyczynowy pozostał w gestii WFS (prezes — Marian Rzeźniewski).

Mimo operatywności kolejnych dyrektorów Wydziału, prezesów WFS i ich współpracowników, wielkiego zaangażowania aktywu społecznego i kadry

T a b e l a 2
Kierownictwo lubuskiej kultury fizycznej

Jednostka organizacyjna	Funkcja	Pełniący funkcję	Lata
WKKF	pełnomocnik	Józef Rutkowski	1950–1951
	pełnomocnik	Karol Bartosiewicz	1951
	przewodniczący	Kazimierz Kryński	1951–1952
	przewodniczący	Władysław Guć	1953–1954
	przewodniczący	Mieczysław Wasiak	1954–1960
WKKFiT	przewodniczący	Mieczysław Wasiak	1960–1969
	przewodniczący	Lech Birgfellner	1969–1970
	przewodniczący	Jan Pac	1970–1973
WKFiT UW	dyrektor	Jan Pac	1973–1978
	dyrektor	Bronisław Łuczak	1979–1980
WKFSiT UW	dyrektor	Bronisław Łuczak	1980–1981
	dyrektor	Marian Rzeźniewski	1981–1982
	dyrektor	Zdzisław Rola	1982–1988
KdsMiKF UW	dyrektor	Zdzisław Rola	1988–1990
WSS UW	dyrektor	Paweł Suder	od 1990
WFS	prezes	Bronisław Łuczak	1973–1977
	prezes	Jan Pac	1977–1978
	prezes	Bronisław Łuczak	1978–1981
	prezes	Jan Szmańda	1981–1990
	prezes	Marian Rzeźniewski	od 1990

szkoleniowej, dalekosiężnych planów pracy i wielu konstruktywnych działań realizacja zamierzeń w dziedzinie kultury fizycznej przychodziła w latach 1978–1990 z dużym trudem. Głównym powodem był nadciągający i trwający przez całą dekadę lat osiemdziesiątych kryzys społeczno-ekonomiczny, który zmusił wszystkie organizacje kultury fizycznej do dużych ograniczeń, zwłaszcza w zakresie sportu masowego i rekreacji. O ile w 1976 r. takie organizacje, jak: Szkolny Związek Sportowy, Ludowe Zespoły Sportowe, Zrzeszenie Spółdzielczości Pracy „Start” i Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej mogły się wykazać liczbą 64 600 ćwiczących (12% mieszkańców województwa), to w 1980 r. liczba ta wynosiła 46 000, a w 1985 r. zaledwie 34 100 osób (7%). Regres ten został na szczęście zahamowany i w 1988 r. liczba ćwiczących zbliżyła się do stanu z początku dekady (45 400 osób). Te niekorzystne stany pogłębiają jeszcze dane z 1981 r., według których w województwie

zielonogórskim aż 27% dzieci i młodzieży w wieku do 18 lat miało poważne wady postawy.

Lepsze rezultaty osiągnięto w zakresie sportu wyczynowego. Tradycyjnie wysoki poziom reprezentowali zielonogórzanie w strzelectwie, akrobatyce i sporcie motocyklowym na żużlu. Do I ligi awansowały zespoły siatkówki kobiet i koszykówki mężczyzn. Na poziomie krajowym ustabilizowały się inne dyscypliny. Ze stagnacji wydobyły się kolarstwo, kajakarstwo, szermierka i tenis stołowy. Od podstaw rozwinęły się pływanie, pięciobój nowoczesny, jeździectwo, judo i karate. Pewne zainteresowanie wzbudziły bieg na orientację, triathlon, windsurfing, alpinizm (także podziemny) i kulturystka. Łącznie uprawiano w tym okresie 27 dyscyplin sportowych.

W latach 1976–1989 w międzynarodowych imprezach mistrzowskich najwyższej rangi uczestniczyło 62 zielonogórskich zawodników: w igrzyskach olimpijskich — 12 razy, w mistrzostwach świata — 27 razy i w mistrzostwach Europy — 23 razy, startując w 11 dyscyplinach sportowych (w strzelectwie — 23, pięcioboju nowoczesnym — 14, lekkoatletyce — 6, sporcie żużlowym — 4, kajakarstwie, jeździectwie i brydżu — po 3, kolarstwie i akrobatyce — po 2 oraz w tenisie stołowym i siatkówce — po 1). Niektórzy zawodnicy reprezentowali Polskę w tych imprezach kilkakrotnie, powiększając łączną liczbę startów do 110. Najczęściej zaszczytu tego dostąpili

T a b e l a 3
Uczestnictwo zielonogórzan w igrzyskach olimpijskich,
mistrzostwach świata i Europy (1976–1989)

Dyscyplina sportowa	IO		MŚ		ME	
	udział	starty	udział	starty	udział	starty
strzelectwo	4	4	7	12	12	42
lekkoatletyka	3	3	1	1	2	2
pięciobój nowoczesny	2	2	9	17	3	3
kajakarstwo	2	2	1	4	—	—
jeździectwo	1	1	1	1	1	1
sport żużlowy	—	—	4	6	—	—
kolarstwo	—	—	2	2	—	—
tenis stołowy	—	—	1	1	—	—
siatkówka	—	—	1	1	—	—
brydż sportowy	—	—	—	—	3	3
akrobatyka	—	—	—	—	2	2
Liczba zawodników	12		27		23	
Liczba startów		12		45		53

strzelcy: Julita Macur (MŚ — 4 razy, ME — 11 razy), Dorota Bidolach (IO — 1, MŚ — 3, ME — 5), Ireneusz Jagodziński (MŚ — 1, ME — 7), Krzysztof Stefaniak (IO — 1, MŚ — 1, ME — 5), Andrzej Macur (IO — 1, MŚ — 1, ME — 3) i Stanisław Marucha (IO — 1, ME — 4) oraz Grzegorz Krawców — kajakarstwo (IO — 1, MŚ — 4) i Barbara Kotowska — pięciobój nowoczesny (MŚ — 4, ME — 1).

W 1990 r. w mistrzostwach świata wystąpiło 17 zawodników (w pięcioboju nowoczesnym i strzelectwie po 5, akrobatyce - 3, kajakarstwie 2 oraz kolarstwie i szermierce — po 1), a w mistrzostwach Europy — 4 (w akrobatyce — 3 i strzelectwie — 1). W imprezach tych największe sukcesy odnieśli pięcioboiści (1 złoty i 1 brązowy medal w klasyfikacji drużynowej). Brązowy medal wywalczyła również trójka akrobatyczna kobiet.

W składzie olimpijskiej reprezentacji Polski wystąpiło 17 zielonogórczan w 5 dyscyplinach sportu: lekkoatletyce — 7, strzelectwie — 5, kajakarstwie i pięcioboju nowoczesnym — po 2 oraz w jeździectwie — 1, przy czym jeden z najbardziej zasłużonych zawodników — Stanisław Marucha (strzelectwo) — dwukrotnie.

T a b e l a 4
Uczestnicy igrzysk olimpijskich

Nazwisko i imię	Dyscyplina sportowa	Igrzyska olimpijskie
Czernik Edward	lekkoatletyka	Tokio 1964
Filipiuk Marian	lekkoatletyka	Tokio 1964
Marucha Stanisław	strzelectwo	Tokio 1964
Marucha Stanisław	strzelectwo	Monachium 1972
Cybulski Grzegorz	lekkoatletyka	Monachium 1972
Fedyczak Zbigniew	strzelectwo	Monachium 1972
Zientarska Bożena	lekkoatletyka	Monachium 1972
Galant Henryk	lekkoatletyka	Montreal 1976
Hoffman Zdzisław	lekkoatletyka	Moskwa 1980
Jasiński Stanisław	jeździectwo	Moskwa 1980
Macur Andrzej	strzelectwo	Moskwa 1980
Oliszewska Grażyna	lekkoatletyka	Moskwa 1980
Stefaniak Krzysztof	strzelectwo	Moskwa 1980
Bidolach Dorota	strzelectwo	Seul 1988
Czyżowicz Maciej	pięciobój now.	Seul 1988
Krawców Grzegorz	kajakarstwo	Seul 1988
Skrzypaszek Arkadiusz	pięciobój now.	Seul 1988
Weiss Katarzyna	kajakarstwo	Seul 1988

Przygotowaniami do igrzysk olimpijskich w Barcelonie (1992) objętych jest 15 zielonogórzan: Maciej Czyżowicz, Dariusz Goździak, Dariusz Mej-sner, Arkadiusz Skrzypaszek i Andrzej Stefaniak (pięciobój nowoczesny), Aldona Jaroszewicz, Małgorzata Książkiewicz, Julita Macur, Jacek Kubka i Andrzej Macur (strzelnictwo sportowe), Katarzyna Weiss i Grzegorz Kraw-ców (kajakarstwo), Aleksandra Strychalska (pływanie), Sławomir Nawrocki (szermierka) i Zbigniew Spruch (kolarstwo).

W obrazie środkowo-nadodrzańskiego sportu po 1975 r. przodującą rolę spełniało środowisko miasta Zielonej Góry, w którym bardzo istotnie popra-wiła się baza szkoleniowa (ośrodek pięcioboju nowoczesnego w niedalekim Drzonkowie, stadion MOSiR ze sztuczną nawierzchnią urządzeń lekkoatle-tycznych, kompleks sportowy z krytą pływalnią i inne) oraz rozszerzyły się szeregi kadry trenersko-instruktorskiej (między innymi spośród absol-wentów istniejącej od 1971 r. uczelni wychowania fizycznego w Gorzowie Wlkp.). Dzięki temu skupiło ono 60–70% całego potencjału sportowego wo-jewództwa. W porównaniu z sąsiadującymi okręgami, województwo zielo-nogórskie ustępowało regionom z długoletnimi tradycjami, dużymi aglome-racjami miejskimi, rozwiniętym przemysłem, licznymi szkołami wyższymi (Dolnemu Śląskowi, Pomorzu, Wielkopolsce), przewyższało jednak woje-wództwa nowe (gorzowskie, jeleniogórskie, legnickie, leszczyńskie). Dotyczy to zarówno sportu kwalifikowanego, jak i masowego.

T a b e l a 5
Stan organizacyjny kultury fizycznej
(dane porównawcze z 1988 r.)

Wyszczególnienie	Województwo							
	poznańskie	wrocławskie	szczyecińskie	zielonogórskie	gorzowskie	legnickie	jeleniogórskie	leszczyńskie
Sport wyczynowy								
— liczba jednostek	64	48	55	53	36	21	30	19
— liczba członków*	50,0	21,3	18,7	12,6	10,9	9,5	7,2	3,9
— liczba ćwiczących*	12,4	12,9	12,4	7,7	6,3	4,8	3,7	2,2
Sport masowy								
— liczba jednostek	1088	999	773	755	648	452	452	426
— liczba członków*	104,6	80,5	71,4	50,2	49,0	34,6	32,7	26,5
— liczba ćwiczących*	81,1	74,0	47,2	45,4	39,5	33,6	25,7	19,4

* Dane w tysiącach.

T a b e l a 6
 Stan organizacyjny sportu wyczynowego
 w drugiej połowie lat osiemdziesiątych

Wyszczególnienie		Dane liczbowe z lat	
		1985	1988
Baza sportowa	stadiony i boiska	21	28
	sale gimnastyczne	38	57
	hale sportowe	1	2
	pływalnie otwarte	16	12
	pływalnie kryte	7	7
Liczba szkoleniowców	trenerów z kl. M	3	7
	trenerów z kl. I	18	14
	trenerów z kl. II	91	59
	instruktorów	241	277
	razem	353	277
Liczba jednostek	klubów w pionach:		
	zakładowym	33	24
	LSZ	17	16
	SZS	14	—
	AZS	1	1
	Gwardia	1	1
	Start	1	1
	pozostałych	—	10
razem	67	53	
	sekcji sportowych	167	133
Liczba zawodników z klasami sportowymi	MM	6	11
	M	16	26
	I	108	101
	II	430	486
	III	900	1270
	młodz.	—	13
	razem	1460	1907

We współzawodnictwie ogólnopolskim seniorów województwo zielonogórskie do 1975 r. plasowało się na miejscach XII–XVI, natomiast potem na miejscach XXV–XXX, które w klasyfikacji 17 bądź 49 województw były dość odległe. Wyższe pozycje (odpowiednio: III–X i VIII–XV) zajmował sport młodzieżowy. Stan ten potwierdzają dane o poziomie sportowym seniorów i młodszych kategorii wiekowych (na przykładzie z 1988 r.), bowiem zawod-

ników z klasami mistrzowskimi, pierwszą i drugą było w okręgu 624 (2,3% w skali kraju), podczas gdy z klasą trzecią — 1270 (4,3%). Na uwagę zasługuje, że mimo zmniejszającej się w latach 1985–1988 liczby zatrudnionych szkoleniowców (o 76 osób) oraz likwidacji klubów szkolnych i zredukowaniu liczby sekcji sportowych (o 34) powiększyła się dość znacznie liczba zawodników z klasami sportowymi (o 447, tj. 28,7%), zwłaszcza z klasą trzecią i mistrzowskimi. Sytuację tę na tle ogólnego sportu zielonogórskiego ilustruje tab. 6.

Oceniając ogólnie kulturę fizyczną na Środkowym Nadodrzu w powojennym 45-leciu można stwierdzić, że rozwinęła się ona proporcjonalnie do swoich możliwości ludzkich i materialnych. Dzięki ogromnemu zaangażowaniu pracowników administracji państwowej, aktywu społecznego i kadry szkoleniowej udało się uzyskać wyniki przewyższające średni poziom krajowy, zwłaszcza w kategoriach młodzieżowych, a w niektórych dyscyplinach sięgnąć po sukcesy na arenie międzynarodowej.

Literatura

1. B e n y s k i e w i c z J., K o n i u s z J., *3 : O dla polskości. Z dziejów sportu na ziemi lubuskiej*, Zielona Góra 1963.
2. B i l e w s k i J., *Rok olimpijski w Oflagu II C [w:] 50 lat na olimpijskim szlaku*, Warszawa 1969, s. 119–129.
3. B i r g f e l l n e r L., *WF i sport w szkolnictwie lubuskim*, „Rocznik Lubuski”, t. 1, 1968, s. 228–236.
4. B i r g f e l l n e r L., *Zielonogórskie jednolite kryteria ocen z wf, [w:] Z doświadczeń nauczycieli szkół lubuskich*, Zielona Góra 1969, s. 140–142.
5. B r i c k h i l l P., *The Great Escape*, London 1971.
6. C i e ś l a W., *Ćwierćwiecze wychowania fizycznego na ziemi lubuskiej*, „Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna” 1970, nr 10, s. 4–8.
7. C l a r k H. P., *Wirebound World Stalag Luft 3*, London 1946.
8. C y w i ń s k i W., *Rola kół nauczycielskich w życiu oficerów obozów jenieckich w latach 1939–1945*, Maszynopis w Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego, sygn. 24 (161).
9. C z e r n i k E., *Przeskoczyłem siebie*, Zielona Góra 1985.

10. D r o z d o w s k i Z., *Rozwój fizyczny dzieci ziemi lubuskiej (1947-1950)*, Monografie AWF, nr 200, Poznań 1982.
11. *25 lat akrobatyki sportowej na ziemi lubuskiej 1954-1979*, oprac. Z. Brodecki, Zielona Góra 1979.
12. *25 lat lubuskiego tenisa stołowego*, Gorzów Wlkp. 1974.
13. *XXV lat piłki nożnej na ziemi lubuskiej*, Zielona Góra 1975.
14. *25-lat zielonogórskiej lekkiej atletyki (1951-1975)*, oprac. T. Cyplik, Zielona Góra 1977.
15. *25 lat zielonogórskiej lekkiej atletyki w Zielonej Górze (materiały statystyczne)*, Zielona Góra 1976.
16. *X rocznica powstania Sekcji Koszykówki WKKF i ZOZK 1953-1963*, oprac. Z. Sroka, Zielona Góra 1963.
17. G a j J., N a t a n e k A., W o l t m a n n B., N o w a k L., *Kultura fizyczna na ziemi gorzowskiej 1945-1979*, Poznań 1983.
18. G a j J., *Powstanie i rozwój Filii poznańskiej AWF w Gorzowie Wlkp.*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1982, nr 1, s. 57-69.
19. G a j J., *Stan i perspektywy rozwoju Filii poznańskiej AWF w Gorzowie Wlkp. w latach 1971-1975*, „Przegląd Lubuski” 1977, nr 1, s. 33-40.
20. *Gorzowski ośrodek poznańskiej Akademii Wychowania Fizycznego w latach 1971-1986*, red. B. J. Kunicki, Monografie AWF, nr 242, Poznań 1986.
21. G r z e s i k A., *Obozowa „Skra” w Oflagu II C Woldenberg*, [w:] „Skra” z placu ędzy do tartanu, red. J. Mulak, Warszawa 1972, s. 288-293.
22. H u d y c z T. M. *Wychowanie fizyczne i sport w obozie jenieckim II C Woldenberg*, Warszawa 1970.
23. J a k u b o w s k i T., *Pracownicy i absolwenci CIWF i AWF w obozie jeńców w Woldenbergu*, „Kultura Fizyczna” 1960, nr 7/8, s. 614-623.
24. J u r e k T., *Rozwój sportu na ziemi lubuskiej w latach 1945-1975*, maszynopis pracy doktorskiej, AWF, Wrocław 1989.
25. J u r e k T., W o l t m a n n B., *Rozwój kultury fizycznej w województwie zielonogórskim 1950-1989*, Poznań 1990.
26. K a m i ń s k i J., *Sport żarski w XXX-leciu PRL*, [w:] *Ziemia żarska w Polsce Ludowej*, red. H. Szczegóła, Zielona Góra 1979, s. 145-160.

27. K r z y ż a n M., *Aeroklub Ziemi Lubuskiej. Sprawozdanie z działalności w latach 1957-1977*, Zielona Góra 1977.
28. *Kultura fizyczna ludności rodzimej na byłym pograniczu niemieckim i w Wolnym Mieście Gdańsku (do 1939 roku)*, Monografie AWF, nr 14, Gdańsk 1975.
29. *Kultura fizyczna na ziemi lubuskiej w XXX-leciu PRL*, oprac. B. J. Kunicki i B. Woltmann, Gorzów Wlkp. 1976.
30. *Ludowe zespoły sportowe na Środkowym Nadodrzu 1946-1986*, Zielona Góra 1986.
31. M u s z y Ń s k i J., *Strzelectwo sportowe*, Zielona Góra 1969.
32. M u s z y Ń s k i J., *Zarys początków działalności strzelectwa sportowego na ziemi lubuskiej*, „Biuletyn PZSS” 1973, nr 1, s. 3-4.
33. N a t a n e k A., *Rozwój wychowania fizycznego i sportu w szkolenictwie na ziemi lubuskiej 1945-1970*, maszynopis pracy doktorskiej, AWF, Poznań 1973.
34. O l e s i k J., *Oflag II C Woldenberg*, Warszawa 1988.
35. *Program rozwoju kultury fizycznej w województwie zielonogórskim w latach 1971-1975*, Zielona Góra 1970.
36. *Sport wyczynowy. Stan organizacyjny i efekty sportowo-szkoleniowe*, Zielona Góra 1975-1989.
37. S r o c z y Ń s k i W., S t a c h u r a D., *Działalność Filii poznańskiej Akademii Wychowania Fizycznego w Gorzowie Wlkp. w latach 1971/72-1978/79*, monografie AWF, nr 183, Poznań 1979.
38. S u s z k o J., *Lekkoatletyka za drutami*, „Lekka Atletyka” 1960, nr 8(52), s. 33 i nr 9(53), s. 35-36.
39. S z c z e g ó ł a H., *Zielona Góra. Rozwój miasta w Polsce Ludowej*, Poznań 1984.
40. *Szkolna kultura fizyczna na ziemi lubuskiej. Osiągnięcia i perspektywy*, red. G. Miłkowska-Olejniczak i T. Jurek, Zielona Góra 1985.
41. T r y b u ś L., *Rozwój turystyki na ziemi lubuskiej w latach 1945-1975*, maszynopis pracy doktorskiej, AWF, Poznań 1986.
42. T r y b u ś L., *Rozwój turystyki na ziemi lubuskiej w latach 1945-1975*, Zielona Góra 1990.

43. *XXX lat sportu szkolnego w woj. zielonogórskim*, red. W. Cieśla i Z. Sroka, Zielona Góra 1983.
44. W o l t m a n n B., *Die polnische Körperkultur in der Grenzmark Posen-Westpreussen 1918-1939*, [w:] *Umbruch und Kontinuität im Sport — Reflexionen im Umfeld der Sportgeschichte*, Bochum 1991, s. 144-155.
45. W o l t m a n n B., *Filia poznańskiej Akademii Wychowania Fizycznego w Gorzowie Wlkp. w latach 1971-1976*, „Przegląd Lubuski” 1976, nr 3-4, (21-22), s. 85-97.
46. W o l t m a n n B., *Filia Uczelni w Gorzowie Wlkp.*, [w:] *Struktura i działalność AWF w Poznaniu w latach 1969-1975*, red. Z. Grot, Monografie AWF, nr 111, Poznań 1978, s. 161-193.
47. W o l t m a n n B., *Geneza Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Dąbrowce Wielkiej*, „Przegląd Lubuski” 1975, nr 4(18), s. 83-91.
48. W o l t m a n n B., *Korzenie polskiej kultury fizycznej na ziemi lubuskiej*, [w:] *Co dzień Polak narodowi służy*, red. H. Szczepański i B. Woltmann, Gorzów Wlkp. 1990, s. 50-58.
49. W o l t m a n n B., *Kultura fizyczna w oficerskich obozach jenieckich szczecińskiego okręgu wojskowego*, [w:] *Prace Studium Wychowania Fizycznego i Sportu uczelni technicznych*, Koszalin 1985, nr 10, s. 57-78.
50. W o l t m a n n B., *Polska kultura fizyczna na wschodnim pograniczu niemieckim (1919-1939)*, Monografie AWF, nr 125, Poznań 1980.
51. W o l t m a n n B., *Rekreacja fizyczna i sport w obozie jenieckim w Woldenbergu*, „Zeszyty Gorzowskie”, Gorzów Wlkp. 1979, s. 158-171.
52. W o l t m a n n B., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na środkowym pograniczu (do 1939 r.)*, „Zeszyty Gorzowskie”, Styczeń 1977, s. 99-103.
53. W o l t m a n n B., *Warunki rozwoju sportu w V Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech*, „Rocznik Koszaliński” 1977, nr 13, s. 18-20.
54. W o l t m a n n B., *Wychowanie fizyczne i sport wśród ludności polskiej na Babimojszczyźnie, Krajnie Złotowskiej i Zachodnich Kaszubach (1918-1939)*, [w:] *Sport na progu Polski niepodległej*, Warszawa 1990, s. 142-155.
55. *Z dziejów ruchu młodzieżowego na ziemi lubuskiej w latach 1945-1975*, red. H. Szczegóła, Zielona Góra 1980.